

❧ JĘZYKI AZJI I AFRYKI ❧

Henryk Jankowski

JĘZYK KRYMSKOTATARSKI

◊ JĘZYKI AZJI I AFRYKI ◊

Henryk Jankowski

**JĘZYK
KRYMSKOTATARSKI**

Henryk Jankowski

**JĘZYK
KRYMSKOTATARSKI**

Wydawnictwo Akademickie

DIALOG

Warszawa 2010

Redakcja
Elżbieta Sobolewska

Projekt okładki
Ewa Majewska

Na okładce wykorzystano fotografię autorstwa Henryka Jankowskiego.

Copyright © by Henryk Jankowski 2010
Copyright © for this edition by Wydawnictwo Akademickie Dialog 2010

Publikacja dofinansowana przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

Skład i łamanie
Pracownia DTP Aneta Osipiak-Wypiór

ISBN 978-83-8002-615-5

Wydawnictwo Akademickie „DIALOG” Anna Parzymies Sp. z o.o.
00–112 Warszawa, ul. Bagno 3 m. 218
tel./faks 22 620 87 03
e-mail: redakcja@wydawnictwodialog.pl
www.wydawnictwodialog.pl

Motto:

„Die Krim ist sicherlich eines der interessantesten, aber auch schwierigsten Sprachgebiete” – Gerhard Doerfer

Er köyün öz tili var idi ‘Każda wieś miała swój język’ – Adile Üseinova

SPIS TREŚCI

I	WSTĘP	18
1.	Tatarzy Krymscy i współczesny język krymskotatarski	18
2.	Zarys historii języka.....	31
3.	Język krymskotatarski a inne języki turkijskie Krymu.....	35
4.	Dialekty krymskotatarskie	37
5.	Odmiany społeczne i stylistyczne języka.....	48
6.	Stan badań nad językiem krymskotatarskim.....	51
7.	Dobór materiału językowego.....	64
II	FONETYKA, FONOLOGIA I PISMO	67
1.	Własności artykulacyjne i prozodyczne głosek	67
1.1.	Samogłoski	67
1.2.	Spółgłoski	72
1.3.	Moc spółgłosek.....	75
1.4.	Dźwięczność i bezdźwięczność.....	75
1.5.	Dystrybucja głosek	76
2.	Procesy fonologiczne.....	77
2.1.	Usilnienie.....	77
2.1.1.	Przejście od słabej do mocnej.....	77
2.1.2.	Zmniejszenie stopnia otwarcia	79
2.2.	Oslabienie	80
2.2.1.	Przejście od mocnej do słabej.....	80
2.2.2.	Zwiększenie stopnia otwarcia.....	81
2.3.	Upodobnienie.....	83
2.3.1.	Upodobnienie postępujące.....	83
2.3.2.	Upodobnienie wsteczne	84

2.4. Odpodobnienie.....	85
2.5. Inne zmiany fonologiczne.....	86
2.5.1. Zmiana miejsca artykulacji.....	86
2.5.2. Zmiana sposobu artykulacji.....	87
2.5.2.1. Zaokrąglenie	87
2.5.2.2. Utrata zaokrąglenia.....	88
2.5.3. Zmiana miejsca i sposobu artykulacji.....	89
2.6. Zmiany ilościowe.....	89
2.6.1. Wzdłużenie	89
2.6.1. Skrócenie	89
2.7. Wypadnięcie.....	90
2.8. Dodanie.....	91
2.9. Przystawka	91
3. Pismo i norma językowa	92
III MORFONOLOGIA	103
1. Zmiany morfonologiczne w osnowach i przyrostkach	103
2. Harmonia głóskowa	105
2.1. Harmonia samogłóskowa.....	105
2.1.1. Harmonia samogłóskowa palatalno-welarna.....	105
2.1.2. Harmonia samogłóskowa labio-illabialna	106
2.2. Harmonia samogłóskowo-spółgłóskowa	108
3. Łączliwość głósek	109
4. Zgłóski	110
5. Jednostki ponadsegmentalne.....	111
5.1. Akcent.....	111
5.2. Intonacja	113
IV MORFOLOGIA	115
1. Czasownik.....	115
1.1. Tworzenie czasowników	117

1.1.1. Czasowniki odimienne.....	118
1.1.2. Czasowniki odczasownikowe.....	121
1.1.3. Czasowniki złożone.....	122
1.2. Strona czasownika.....	124
1.2.1. Strona czynna.....	124
1.2.2. Strona wspólnowo-wzajemna.....	126
1.2.3. Strona bierna i bezosobowa.....	127
1.2.4. Strona sprawcza.....	129
1.2.5. Strona zwrotna.....	130
1.3. Zaprzeczenie.....	130
1.4. Rodzaj czynności.....	131
1.4.1. Czynność właśnie trwająca.....	133
1.4.2. Czynność trwała.....	135
1.4.3. Czynność powtarzająca się i wielokrotna.....	136
1.4.4. Czynność początkowa.....	136
1.4.5. Czynność bliska dokonaniu.....	137
1.4.6. Czynność dokonana lub końcowa.....	137
1.4.7. Czynność niespodziewana.....	141
1.4.8. Czynność natychmiastowa.....	142
1.4.9. Czynność nieprzerwana.....	143
1.4.10. Czynność zaprzestana.....	144
1.4.11. Czynność wynikowa.....	144
1.5. Tryb czasownika.....	144
1.5.1. Tryb rozkazujący.....	145
1.5.2. Tryb przyzwolenia.....	146
1.5.3. Tryb życząco-zachęcający.....	147
1.5.4. Tryb pragnienia.....	150
1.5.5. Tryb chęci.....	152
1.5.6. Tryb warunkowy.....	153
1.5.7. Tryb możliwości-zdolności.....	154
1.5.8. Tryb koniecznościowy.....	157
1.5.9. Tryb zamiaru.....	160

1.6. Czas.....	160
1.6.1. Czas teraźniejszy	160
1.6.2. Czas przeszły	165
1.6.2.1. Czas przeszły określony	166
1.6.2.2. Czas przeszły sprawozdawczo-wynikowy	167
1.6.3. Czasy przeszłe nawiązujące.....	172
1.6.3.1. Czas zaprzyszły.....	172
1.6.3.2. Czas przeszły ograniczony	174
1.6.4. Czas przyszły	175
1.6.4.1. Czas przyszły oznajmujący.....	175
1.6.4.2. Czas przyszły modalny	177
1.7. Inne rodzaje czasownika	183
1.7.1. Współczasownik (konwerb)	183
1.7.2. Imiesłów	188
1.7.3. Imię odsłowne.....	191
1.7.4. Imię odimiesłowowe.....	193
1.7.5. Czasowniki bycia i istnienia	194
1.7.5.1. Czasowniki bycia.....	194
1.7.5.2. Czasowniki istnienia.....	199
1.7.6. Czasownik posiłkowy <i>kerek</i> - ‘być potrzebnym’.....	201
2. Imiona	203
2.1. Kategorie gramatyczne imion.....	203
2.1.1. Liczba	203
2.1.2. Dzierżawczość	205
2.1.3. Przypadek	207
2.2. Klasy semantyczne imion	215
2.2.1. Rzeczownik.....	216
2.2.1.1. Tworzenie rzeczowników	216
2.2.1.1.1. Rzeczowniki odimienne.....	216
2.2.1.1.2. Rzeczowniki odczasownikowe.....	219
2.2.1.1.3. Rzeczowniki złożone	223
2.2.1.2. Określoność i nieokreśloność rzeczowników	225

2.2.1.3. Zaimek rzeczowny.....	225
2.2.1.3.1. Zaimki osobowe.....	227
2.2.1.3.2. Zaimki dzierżawcze.....	229
2.2.1.3.3. Zaimki wskazujące.....	230
2.2.1.3.4. Zaimki wzajemne.....	232
2.2.1.3.5. Zaimki zwrotne.....	233
2.2.3. Przymiotnik.....	235
2.2.3.1. Tworzenie przymiotników.....	236
2.2.3.1.1. Przymiotniki odimienne.....	236
2.2.3.1.2. Przymiotniki odczasownikowe.....	239
2.2.3.1.3. Przymiotniki złożone.....	241
2.2.3.2. Zaimek przymiotny.....	244
2.2.4. Liczebnik.....	245
2.2.4.1. Liczebniki główne.....	245
2.2.4.2. Liczebniki porządkowe.....	247
2.2.4.3. Liczebniki ułamkowe.....	248
2.2.4.4. Liczebniki rozdziału.....	248
2.2.4.5. Liczebniki zbiorowe.....	249
2.2.4.6. Zaimek liczebnny.....	249
3. Przysłówek.....	250
3.1. Przysłówki miejsca.....	251
3.2. Przysłówki czasu.....	252
3.3. Przysłówki stopnia i miary.....	256
3.4. Przysłówki sposobu.....	256
3.5. Przysłówki przyczyny.....	257
3.6. Tworzenie przysłówek.....	257
3.7. Zaimek przysłowny.....	260
3.7.1. Zaimek przysłowny miejsca.....	261
3.7.2. Zaimek przysłowny czasu.....	261
3.7.3. Zaimek przysłowny przyczyny.....	262
3.7.4. Zaimek przysłowny sposobu.....	262
4. Poimek.....	263

5. Spójnik	267
5.1. Spójniki łączne	268
5.2. Spójniki przeciwstawne	269
5.3. Spójniki rozłączne	269
5.4. Spójnik wynikowy	270
5.5. Spójniki wyjaśniające	270
5.6. Spójniki przyczyny	271
5.7. Spójnik warunkowy	271
5.8. Spójnik rozwijający	271
6. Partykuła	274
7. Wykrzyknik	275
V SKŁADNIA	279
1. Szyk syntaktemów w zdaniu	282
2. Związki składniowe	282
2.1. Związki składniowe współrzędne	283
2.2. Związki składniowe podrzędne	283
2.2.1. Orzeczenie i związek orzeczeniowy	283
2.2.2. Podmiot i związek podmiotowy	285
2.2.3. Przedmiot i związek przedmiotowy	285
2.2.4. Przydawka i związek przydawkowy	285
2.2.4.1. Przydawka ilościowa	286
2.2.4.2. Przydawka jakościowa	288
2.2.4.3. Przydawka dopełniaczowa	291
2.2.4.4. Związek przydawkowy rzeczowników posiłkowych	291
2.2.5. Okolicznik i związek okolicznikowy	294
2.2.5.1. Okolicznik miejsca	294
2.2.5.2. Okolicznik czasu	295
2.2.5.3. Okolicznik stanu	295
2.2.5.4. Okolicznik sposobu	296

2.2.5.5. Okolicznik przyczyny	297
2.2.5.6. Okolicznik celu	297
2.2.5.7. Okolicznik stopnia i miary	298
2.2.5.8. Okolicznik stały	298
2.2.6. Dopowiedzenie	299
3. Zdanie	299
3.1. Zdanie pytające	300
3.2. Zdanie żądające	301
3.3. Zdanie życzące	301
3.4. Zdanie wykrzyknikowe	302
3.5. Zdanie modalne	303
3.5.1. Przypuszczenie, wątpliwość wyrażane wykładnikiem <i>-Dir</i>	304
3.5.2. Przypuszczenie, prawdopodobieństwo wyrażane czasownikiem <i>eken</i>	312
3.5.3. Prawdopodobieństwo wyrażane czasownikiem <i>-(V)p+PO</i>	312
3.5.4. Wnioskowanie wyrażane czasownikiem <i>-sA kerek</i>	312
3.5.5. Prawdopodobieństwo wyrażane wyrazami modalnymi	312
3.6. Zdanie proste	313
3.6.1. Zdanie proste imienne	314
3.6.2. Zdanie proste czasownikowe	314
3.7. Zdanie współrzędnie złożone	315
3.7.1. Zdanie współrzędnie złożone łączne	315
3.7.2. Zdanie współrzędnie złożone przeciwstawne	317
3.7.3. Zdanie współrzędnie złożone rozłączne	317
3.7.4. Zdanie współrzędnie złożone wynikowe	318
3.7.5. Zdanie współrzędnie złożone wyjaśniające	319
3.8. Zdanie podrzędnie złożone	319
3.8.1. Zdanie podrzędnie złożone podmiotowe	320
3.8.2. Zdanie podrzędnie złożone orzecznikowe	320

3.8.3. Zdanie podrzędnie złożone dopełnieniowe	320
3.8.4. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe	321
3.8.4.1. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe miejsca	322
3.8.4.2. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe czasu	322
3.8.4.3. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe stanu	322
3.8.4.4. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe sposobu	323
3.8.4.5. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe przyczyny	323
3.8.4.6. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe celu	323
3.8.4.7. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe skutku	324
3.8.4.8. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe stopnia i miary	325
3.8.4.9. Zdanie podrzędnie złożone okolicznikowe przyzwolenia	325
3.8.5. Zdanie podrzędnie złożone warunkowe	326
3.9. Zdanie współrzeczeniowe (konwerbalne)	328
3.9.1. Zdania współrzeczeniowe łączne	328
3.9.2. Zdania współrzeczeniowe okolicznikowe czasu	329
3.9.3. Zdania współrzeczeniowe okolicznikowe stanu	331
3.9.4. Zdania współrzeczeniowe okolicznikowe sposobu	332
3.9.5. Zdania współrzeczeniowe okolicznikowe przyczyny	332
3.9.6. Zdania współrzeczeniowe okolicznikowe celu	332
3.9.7. Zdania współrzeczeniowe okolicznikowe stopnia i miary	333
3.9.8. Zdania współrzeczeniowe z okolicznikiem stałym	333

3.10. Zdanie imiesłowowe.....	333
3.10.1. Zdanie imiesłowowe przydawkowe	333
3.10.2. Zdanie imiesłowowe podmiotowe.....	335
3.10.3. Zdanie imiesłowowe dopełnieniowe	336
3.10.4. Zdanie imiesłowowe orzeczeniowe.....	336
4. Mowa zależna i niezależna	336
VI SŁOWNICTWO	339
VII WZORY TEKSTÓW JĘZYKA KRYMSKOTATARSKIEGO	345
1. Tekst w języku literackim	345
2. Teksty w języku krymskotureckim	346
3. Tekst w dialekcie środkowym.....	347
4. Tekst w dialekcie południowym	348
5. Tekst w dialekcie północnym.....	348
6. Tekst nogajski z Dobrudży.....	350
7. Przykłady swobodnych, niekontrolowanych wypowiedzi.....	350
WYKAZ SKRÓTÓW	352
BIBLIOGRAFIA.....	359

PRZEDMOWA

Celem pracy jest zwięzłe, lecz w miarę wyczerpujące przedstawienie wewnętrznej struktury języka krymskotatarskiego, podstawowej charakterystyki socjolingwistycznej i dialektalnej. Przedstawiono w niej też zarys historii języka i systemy pisma używane w przeszłości i obecnie, dzieje badań, zamieszczono próbki tekstów. Sporo miejsca poświęcono złożonemu zagadnieniu świadomości językowej i narodowej Tatarów Krymskich, bez czego nie sposób zrozumieć złożonej sytuacji językowej. Większość materiału jest udokumentowana. Przykłady zostały zaczerpnięte z różnych odmian dialektalnych i stylistycznych języka, głównie z Krymu, ale też z Dobrudży rumuńskiej i Turcji. Język krymskotatarski jest najbardziej oguzyjski ze wszystkich języków kipczackich i jednym z najbardziej zróżnicowanych języków turkijskich. Zrozumienie krymskotatarskiego tekstu pisanego lub mówionego w dzisiejszej odmianie literackiej nie stanowi większej trudności dla osoby znającej dobrze język turecki i zaznajomionej z podstawami turkologii, jednak dialekt północny wymaga już osobnej nauki lub dobrej znajomości przynajmniej jednego języka kipczackiego. Niniejsza praca została napisana z myślą ułatwienia tego zadania.

Dziękuję pani Marioli Abkowicz za pomoc przy redakcji tekstu.

I WSTĘP

1. Tatarzy Krymscy i współczesny język krymskotatarski

Język krymskotatarski (*qırımtatarca* lub *qırımtatar tili*, dpn. *qırımtatarça*, *tatarca* ~ *tatarça* ~ *tatarşa*)¹ należy do rodziny języków turkijskich lub tureckich². W łonie tej rodziny zaliczany jest do grupy północno-zachodniej lub kipczackiej wraz z językiem karaimskim (zwłaszcza jego krymskim dialektem), karaczajsko-bałkarskim oraz kumyckim, rzadziej mówi się też o języku krymczackim i urumskim. Nazwa *qırımtatarca* lub *qırımtatar tili* są nazwami oficjalnie przyjętymi, natomiast potocznie mówi się skrótowo *tatarca* ~ *tatarça*³. Wśród języków kipczackich język krymskotatarski wraz z krymskokaraimskim, krymczackim i urumskim jest najbardziej opanowany przez turecki. Dotyczy to zwłaszcza dzisiejszego języka literackiego, w którym wpływy tureckie widoczne są we wszystkich warstwach języka, najsilniejsze w słownictwie, następnie fonetyce, morfologii i składni.

W istocie to, co się dziś określa mianem język krymskotatarski z jego trzema podstawowymi dialektami, kryje w sobie dwa różne języki, właściwy tatarski oraz krymskoturecki na południu, które w przeciągu dziejów wzajemnie się przenikały i które pozostają od lat w ścisłych związkach,

¹ Zapis *Qırım* powstał pod wpływem tur. *Kırım*, lecz jest zgodny z wymową. W piśmie arabskim nazwę „Krym” zapisywano كَرِيْم، pierwszą łacinką *Qırım*, zaś po rosyjsku *Крым*. Te grafie wpłynęły na wymowę. W latach lat 20-tych XX wieku, jak widać z tytułu podręcznika Odabaşa Hacı Hasana (1923 i następne), używano terminu *türk-tatar tili* ‘język turko-tatarski; język turecko-tatarski’.

² Ostatnio zwięzła charakterystyka strukturalna języków turkijskich została przedstawiona w Johanson (1998: 30-66).

³ Zwolennicy tożsamości *Qırımlı* ‘Krymianin’ ukuli sztuczny termin *qırımcı* ‘krymski; po krymsku’, który jak dotąd nie znalazł szerszego zastosowania nawet między nimi samymi.

a dla większości turkijskich mieszkańców Krymu stanowią jeden język⁴. Dlatego też nikt z największych badaczy języka krymskotatarskiego nie posunął się tak daleko, by różnice dialektalne uznać za różnice językowe. Zwłaszcza, że obecnie właściwy język krymskotatarski jest w bardzo dużym stopniu sturczony, co zbliża go do krymskotureckiego, choć ten ostatni również wchłonął wiele elementów gramatyki i słownictwa tatarskiego. Dlatego też, zgodnie z istniejącą tradycją oraz świadomością językową większości użytkowników języka, w niniejszej pracy będziemy mówili o jednym języku krymskotatarskim, który podzielimy na trzy dialekty⁵. Pierwszy od południa to dialekt południowy (dpd.), używany na południowym wybrzeżu od Kikineiz po Qoz na wschód od Sudaku, który w swej czystej postaci (dziś niemal nie występującej) należałoby uznać strukturalnie i leksykalnie za południowo-zachodni lub oguzyjski język krymskoturecki (ktur.). Drugim dialektem, używanym w górskiej części Krymu oraz w miejscowościach na północnych łagodnych zboczach i pogórzach jest dialekt środkowy (dśr.), natomiast w pozostałej, niegdyś stepowej, przeważającej części Krymu, poza dużymi miastami rzadziej zaludnionej, używany jest dialekt północny (dpn.). Te dwa ostatnie dialekty strukturalnie i leksykalnie rzecz biorąc są właściwym językiem północno-zachodnim czyli kipczackim. Oba języki przez stulecia współistniały obok siebie i oddziaływały na siebie, tworząc mnóstwo form mieszanych i pośrednich na wszystkich płaszczyznach językowych i komunikacyjnych. Stąd trafne w zasadzie spostrzeżenie kilku autorów, że wszystkie dialekty Krymu mają charakter mieszany, jakkolwiek miałem możliwość udokumentowania mowy kilku starszych osób, przeważnie urodzonych w pierwszym, rzadziej drugim dziesięcioleciu XX wieku, których języki wykazywały

⁴ Wpływ nogajskiego jest znikomy, zaś ludność Krymu, która niekiedy sama nazywa się Nogajami lub Krymskimi Nogajami, w istocie mówi dialektem północnym. Nogajskie cechy pozostały jedynie w Dobrudży.

⁵ Oficjalnie na Krymie mówi się o jednym języku krymskotatarskim, co jest bardzo ważne dla jedności i zachowania języka, i dzieli się go na trzy dialekty: południowy, środkowy, na którym oparta jest norma językowa, oraz północny.

jedynie nieznaczące wpływy tatarskie tudzież odpowiednio tureckie. W niniejszym opracowaniu wszystkie formy gramatyczne podane są w trzech odmianach dialektalnych, jeśli te różnią się od siebie. W pewnych przypadkach podawane są także poddialekty i formy przejściowe, na przykład z Doliny Bajdarskiej na zachodzie i wsi Otuz na wschodzie, oraz z wielu obszarów na granicy północno-południowej dialektów. Dialekt południowy dzieli się na kilka dialektów, które dobrze przedstawił Doerfer (1959a). Dialekt środkowy jest bardziej jednorodny, zaś dialekt północny jest najmniej zróżnicowany, jedynie półwysep kerczeński wykazuje pewne odmienności. Poza tym, im dalej na północ, tym wpływ krymskoturecki jest mniejszy. Poniżej przedstawię poglądy niektórych badaczy na zagadnienie języka i dialektów, więcej zob. w rozdziale I,4.

Radłow, autor pierwszych poważnych językowych badań terenowych na Krymie, pisał, że sami Tatarzy dzielą mieszkańców Krymu mówiących po tatarsku na trzy grupy: 1. Šähär hem Taw ǰalqı ‘mieszkańcy miast i gór’, tj. mieszkańcy miast takich jak Symferopol, Bachczysaraj, Qarasuv Bazar, Feodosja (Kefe) i Eupatoria (tur. Gözleve, ktat. Kezlev ← Közlev, także Gözlev, a u Radłowa również Kōzleve) oraz Tatarzy zamieszkujący góry i południowy brzeg Krymu 2. Čöl ǰalqı ‘mieszkańcy stepów’ i 3. Noǰay ǰalqı czyli Nogajowie, którzy obecnie już porzucili swe ziemie, a którzy niegdyś koczowali na północ od Perokopu (Radłow 1896: XII)⁶. Radłow, który spotkał ostatnich Nogajów w jednej tylko wsi na Krymie, zwrócił uwagę, że ci Nogajowie nazywali pozostałe dwie grupy Tatarów Qırım Tatarları (tamże, XIII). Jeśli chodzi o Tatarów stepowych, czyli mieszkańców drugiej grupy, według Radłowa większość z nich „wysiedliła się”, dlatego też najliczniejszą część ludności stanowią Tatarzy pierwszej grupy, mieszkańcy miast i gór. Radłow podaje,

⁶ Jednak pamiętać o dawnych zwyczajach jest wśród wielu mieszkańców północnego Krymu wciąż żywa. Na przykład kilka zapytanych osób (I-EA, I-RY) potwierdziło istnienie dobrze znanej w Azji Środkowej świadomości rodowej, polegającej na nakazie egzogamii w rodzie (*uruv*), który według nich obejmuje siedem pokoleń (*yedi arqa*).

że zgodnie z danymi urzędowymi z 1884 r. cała tatarska ludność Krymu liczyła 142 179 osób, zaś w latach 1860-1875 do Turcji wyemigrowało 61 984 mężczyzn (Radlov 1896: XIII). Radłow zauważył, że współczesna mu sytuacja językowa na Krymie charakteryzuje się wypieraniem starych narzeczy północnych przez nowe narzecza południowe. Te pierwsze bowiem nie mają oparcia językowego poza Krymem, izolowanym geograficznie i przyrodniczo. Radłow podzielił odpowiednio język Tatarów Krymu na dwa dialekty i szereg poddialektów (więcej zob. w I,4).

Podobnie postąpił Samojłowicz, który w ślad za Radłowem wyróżnił dwa dialekty tatarskie na Krymie, dialekt należący do grupy zachodniej języków tureckich, używany w północnej części Krymu i w miastach wraz z byłą stolicą chanatu Bachczysarajem, oraz dialekt południowy należący do grupy południowej języków tureckich (a więc wraz z językiem tureckim Turcji), który obejmuje południowy brzeg Krymu i rozprzestrzenia się wśród mieszkańców miast a nawet stepów (Samojlovič 1916: 7)⁷. Dlatego Samojłowicz w swoim opisie gramatycznym uwzględnił cechy obu dialektów.

Doerfer w swojej klasyfikacji wyróżnił 6 tureckich dialektów Krymu, z czego cztery używane na Krymie, dwa w Dobrudży. Tak jak jego poprzednicy, Doerfer zaliczył dialekt południowy, który nazwał „das Krimosmanische” lub „krimosmanisch”, do języków południowotureckich i poświęcił mu osobny opis, podczas gdy pozostałe zaliczył do dialektów zachodniotureckich (zentrakrimtürkisch, krimtatarisch i „dobrudschata-tarisch”) i środkowotureckich („krimnogaisch” i „dobrudschanogaisch”). Ten dość skomplikowany – acz językowo słuszny – podział Doerfer skomplikował jeszcze bardziej, stwierdzając, że „zentrakrimtürkish”, „krimtatarisch” i „krimnogaisch” będzie nazywać „nordkrimtürkisch” lub „nördlich” czyli ‘północnokrymskotureckim’ lub ‘północnym’, a wraz z „krimosmanisch”, także „krimtürkisch” czyli ‘krymskoturec-

⁷ Według Samojłowicza Tatarów „obojga płci” było w jego czasach na Krymie do 200-210 000 „dusz”.

kim', wszystkie mówione na Krymie (czyli z wyjątkiem Dobrudży) także „krimtürkisch” czyli ‘krymskotureckim’, zaś „krimtatarisch” i „dobrudschatatarisch” będzie nazywać „schwarzmeertatarisch” lub „tatarisch” czyli ‘nadezarnomorskotatarski’ lub ‘tatarski’, wreszcie „krimnogaisch” i „dobrudschanogaisch” będzie u niego „schwarzmeernogaisch” lub „nogaisch” (Doerfer 1959a: 272-280, 1959b: 369). Dość niekonsekwentnie jednak rozdział „Das Krimtatarische” a więc ‘krymskotatarski’ (Doerfer 1959b: 369-390) obejmuje wszystkie dialekty poza „krimosmanisch” czyli ‘krymskoosmańskim’. Jak widać zatem, Doerfer niezupełnie umiał sobie poradzić z tą bardzo zawikłaną sytuacją na Krymie i poza⁸.

Sami Tatarzy Krymscy mają często dość sprzeczne poglądy na dialekty swego języka. Otóż po pierwsze w sposób uproszczony uważają, że język literacki został oparty na dialekcie środkowym z Bachczysaraju. Po drugie, liczne formy przejęte z języka tureckiego utożsamiają z dialektem południowym. Formy oparte na języku tureckim uważają za literackie i prestiżowe, choć z drugiej strony wiedzą, że naprawdę bogatym jest dialekt północny, bogatszy od pozostałych dwóch dialektów, w których formy tureckie zastąpiły krymskotatarskie (zob. Velicanov w Bahşiş, Nalbandov 1996: 41). Welidżanov przypuszcza, że najstarsze motywy muzyczne pieśni krymskotatarskich widoczne są w piosenkach *çiñ* i *noğay beyitleri* (Bahşiş, Nalbandov 1996: 15). Z drugiej strony dialekt północny często bywa poniżany przez pozostałych Tatarów Krymskich jako „znogaiżowany” (*noğaylaşqan*).

Zgodnie z danymi urzędowymi, pochodzącymi ze spisu powszechnego z 2001 roku, na Ukrainie 92% Tatarów Krymskich podaje język krymskotatarski jako ojczysty, 6,1% za swój język ojczysty uważa rosyjski⁹. Jest to jednak z całą pewnością procent czysto deklaracyjny, nieodpowia-

⁸ Taka sytuacja językowa jest znana z innych języków turkijskich, np. do języka uzbeckiego, który należy do grupy południowo-wschodniej, zalicza się tzw. dialekt kipczacki i dialekt oguzijski, które należą odpowiednio do grupy północno-zachodniej lub środkowo-turkijskiej i południowo-zachodniej.

⁹ Wg *All-Ukrainian population census 2001* www.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/nationality/.

dający rzeczywistemu użyciu języka. O ile pokolenia sprzed 1944 roku rozumieją i umieją się posługiwać swoim językiem ojczystym powszechnie, umiejętność ta spada wraz z wiekiem. Do tego stopnia, że młodzież szkolna i przedszkolna języka krymskotatarskiego prawie w ogóle nie używa. Choć nie ma dokładnych badań socjologicznych, ocenia się, że jedynie część młodych Tatarów Krymskich rozumie język ojczysty i nie więcej niż 10% umie się nim posługiwać. Młodzież i dzieci porozumiewają się w języku krymskotatarskim jedynie ze swoimi babciami dziadkami, zaś z rodzicami i między sobą mówią przeważnie po rosyjsku. Będąc gościem w szkołach krymskotatarskich stwierdziłem, że język krymskotatarski jest jedynie przedmiotem nauczania, mniej więcej tak, jak język ukraiński lub inny język obcy, zaś większość pozostałych funkcji komunikatywnych pełni język rosyjski, wliczając w to często rozmowy między uczniami i nauczycielami na przerwach. Zresztą nawet na lekcjach języka krymskotatarskiego uczniowie przeważnie szeptali do siebie po rosyjsku, zaś wychodząc na przerwę natychmiast zaczynały mówić głośno w tym języku. Podobnie jest w uczelniach wyższych, nawet wśród studentów filologii krymskotatarskiej.

Niekontrolowany, potoczny język krymskotatarski, używany w codziennych, niewyreżyserowanych sytuacjach, jest w różnym stopniu penetrowany przez rosyjski. Dopuszczalne są wszelkie przełączenia kodów. Powszechnie spotyka się i jest akceptowane odpowiadanie po rosyjsku na pytania zadawane po krymskotatarsku lub włączanie się po rosyjsku do rozmowy prowadzonej po krymskotatarsku. Rzadziej spotyka się też odwrotność, zwłaszcza w przypadku osób starszych, które włączają się do rozmów młodszych, prowadzonych po rosyjsku.

W rodzinach i na spotkaniach towarzyskich używa się języka w zależności od wieku i umiejętności rozmówców. Bardzo częste są rozmowy mieszane, podczas których rozmówcy zmieniają język z wypowiedzi na wypowiedź, a nawet w obrębie jednego zdania, zaczynając zdanie w jednym języku, a kończąc w drugim, np. *tatar balalari c komyrymi я учился* (zasłyszana wypowiedź). Jakkolwiek nie ma szczegółowych

badania nad tym zagadnieniem, można sądzić, że zmiana kodu może zależeć zarówno od rodzaju tematu, np. jeśli rozmówca nie umie wyrazić się w swoim języku o czymś, mówi po rosyjsku, następnie, gdy temat jest dlań prostszy lub słownictwo znane, znów przechodzi na krymskotatarski. Trzeba stwierdzić, że sytuacje takie są typowe i nie wywołują konfliktów. We wszelkich innych pozarodzinnych i pozatowarzyskich rozmowach używa się języka rosyjskiego, który jest na Krymie językiem dominującym, pomimo prób nadania językowi ukraińskiego wyższego statusu. Można bez wahania powiedzieć zatem, że dziś językiem ojczystym wielu Tatarów Krymskich, wbrew deklaratywnej liczbie 92%, jest język rosyjski, co znakomicie obrazuje anegdota Ablaziza Welijewa:

– Asan! Ne içün sen ana tiliñde laf etmeyip, rusça laf etesiñ?

– Men ana tilinde laf etem. Menim anam er vaqıt rusça laf ete (Veliyev 3, 18).

W wolnym tłumaczeniu:

‘– Asan! Dlaczego mówisz po rosyjsku, a nie w języku ojczystym?’

– Ja mówię w języku ojczystym. Mój ojciec zawsze mówi po rosyjsku.’

Osobna sprawa, jednak związana z przełączeniami między kodami, to leksykalne, morfologiczne i składniowe zapożyczenia rosyjskie. Na przykład, zasłyszana wypowiedź *Davleniye merit' etkenler* ‘Zmierzyli ciśnienie’, jest pod względem gramatycznym w zasadzie poprawną wypowiedzią. Otóż na Krymie na określenie ‘ciśnienie krwi’ powszechnie używa się ros. *давление* (choć Useinov 1994: 48 podaje *qan basımı*), zaś dla wyrażenia czynności ‘(z)mierzyć’ użyto rosyjskiego czasownika w postaci imiesłowu *мерить* z czasownikiem posiłkowym *et-* zgodnie ze regułą tworzenia czasowników z zapożyczeń, choć jest przecież ktat. czasownik *ölçe-* ‘mierzyć’. Oczywiście zdanie takie razi normatywistów¹⁰. Natomiast wypowiedź *men aytmayım çto mecliste para yoq* ‘ja nie

¹⁰ Podobnych wypowiedzi słyszy się wiele, z innych zanotowanych: *Reşeniye prinimat' ettiler* ‘Przyjęto postanowienie’.

mówię, że medżlis nie ma pieniędzy’ jest zdaniem zbudowanym według reguły tworzenia rosyjskich zdań podrzędnie złożonych wraz z zapożyczonym spójnikiem *umo* ‘że’. Należy zaznaczyć, że rosyjskich kopii składniowych w języku powszechnym słyszy się dużo, są one zresztą używane w literaturze, np. w humorystycznej, *Aydi, aqılma kelse, sizlerge aytarım, poka bilgenleriñizni çalıñız* (Aliyev 1989: 136) ‘Dobrze, powiem wam, gdy sobie przypomnę, tymczasem grajcie, co umiecie’. Kopiuwane są też zwroty z języka rosyjskiego, np. *Yür, kettik* (Ametov 72) ‘Chodź, idziemy’ ← ros. *двбай, пошли* (użyte obok ktat. *yür, keteyik*).

Należy dodać, że sytuacja języka jest lepsza w wioskach niż w miastach¹¹, poza tym występuje zróżnicowanie geograficzne – jednym z najsilniejszych obszarów językowych są okolice Sudaku (dialekt południowo-wschodni o większości cech oguzyjskich).

Mówiąc o tych faktach nie wolno zapomnieć o jednym czynniku, który w znaczny sposób wpłynął na dzisiejsze położenie ludności i stan języka – wspomnianej niżej zsyłce w 1944 roku, która objęła cały naród i zaowocowała prawie zupełnym wyniszczeniem inteligencji, doprowadzonej do stanu robotników, oraz zagładą kultury materialnej pozostawionej na Krymie, rozgrabionej lub pozostawionej samoistnemu zniszczeniu, wliczając w to książki, druki i rękopisy, a więc nośniki dziedzictwa językowego.

Ojczyznę Tatarów Krymskich jest Krym. Według spisu ludności z 2001 roku Krym zamieszkiwało 243 400 Tatarów Krymskich, którzy stanowili tam trzecią co do wielkości narodowość (12% ogółu mieszkańców) po Rosjanach (1,180 tys. – 58,3%) i Ukraińcach (492 000 – 24,3%). Według tego spisu liczebność ludności krymskotatarskiej na Krymie wzrosła w roku 2001 o 5,3 raza w stosunku do roku 1989, gdy Tatarzy Krymscy zaczęli masowo powracać z Uzbekistanu i innych miejsc, do których zostali wysie-

¹¹ Wokół dużych miast, takich jak Symferopol i Eupatoria powstały zwarte osiedla krymskotatarskie, ale znajomość języka ojczystego jest tam znikoma, najgorzej jest bodaj w osiedlach wokół Symferopolu.

dleni w 1944 roku, i gdy stanowili jedynie 1,9% ludności półwyspu. Ogólnie na Ukrainie żyje ok. 248 200 Tatarów Krymskich, zatem poza Krymem mieszka ich tam znikoma liczba¹². Jak wiadomo, dane spisu nie uwzględniają Tatarów Krymskich, którzy przebywają na Krymie bez zameldowania. Liczba ludności bez zameldowania nie jest dokładnie znana. Nie wiadomo, ilu Tatarów Krymskich pozostało w Uzbekistanie. Mówi się o liczbie nawet 200 000. Liczebność ludności krymskotatarskiej wysiedlonej z Krymu w ciągu jednej nocy 18 maja 1944¹³ roku jest różna według różnych źródeł, np. 191 088 albo 187 859 (Jankowski 1992: 7, Gafarov 2001: 4), jednak większość opracowań uważa, że wraz z żołnierzami, którzy w tym czasie służyli w wojsku i zostali zesłani z wojska, wyniosła ponad 200 000.

Poza Uzbekistanem i Ukrainą pewna liczba Tatarów Krymskich zamieszkuje inne kraje i republiki poradzieckie, ale sądząc po danych z Rosji, nie jest ona duża. Osobną grupę Tatarów Krymskich stanowią Tatarzy z Dobrudży rumuńskiej i bułgarskiej, których potomkowie osiedlali się tam głównie w latach 1854-1862, choć obecność tatarska jest tam znacznie wcześniejsza, poczynając od wtargnięcia Złotoordyńców podczas wyprawy Nogaja na Bałkany w 1285. Po zagarnięciu tych ziem przez Turcję, Tatarzy Krymscy jako wasale tureccy często pojawiali się w Dobrudży aż do 1774 r. Jak wiadomo, do początków XX w. Dobrudża była jedną krainą, obecnie jest podzielona między dwa państwa, i procesy zachodzące wśród Tatarów Rumunii i Bułgarii wykazują pewne podobieństwa, ale też nieuchronnie – różnice. Już Kúnos, który sporządził zapisy językowe we wsi Atmaca koło miasta Tutrachan w Bułgarii w 1904 stwierdził, że język ludności tej wsi, która niegdyś wywędrowała z Krymu, jest odmienny od języka Tatarów z Dobrudży, że widoczne są w nim wpływy tureckie (Kúnos 1904: 297). Dlatego też Kúnos na-

¹² *All-Ukrainian population census 2001* www.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/nationality/.

¹³ Akcja wysiedlenia w niektórych miejscach trwała trochę dłużej i została zakończona dnia 20 maja 1944 r.

zwał ten język językiem Tatarów Naddunajskich¹⁴. Dziś prawie cała Dobrudża znalazła się w obrębie Rumunii. W Rumunii mówiło się o liczbie ok. 40 000, ale ostatnie dane statystyczne z 2002 roku podają liczbę 24 137. Jeśli chodzi o Bułgarię, brak jest dokładnych danych. Witryna www.vatankirim.net podała liczbę 7 833 obywateli Bułgarii, którzy w 1992 roku podali język tatarski jako ojczysty. Według Michajłowej-Mrywkarowej (Михайлова-Мръвкарова 1999: 450-451), w pierwszych latach niepodległości Bułgarii (1878-1900) Tatarzy Krymscy utrzymywali swą odrębność narodową od Turków i zachowywali język tatarski, zaś liczba szkół stale rosła i z 16 doszła do 54. Po zajęciu Dobrudży przez Rumunię (1913-1916 i 1918-1940) sytuacja zmieniła się, wiele szkół zostało zamkniętych. W latach XX w. zaś przenikały idee panturkistyczne z Turcji i rozpoczął się powolny proces asymilacji Tatarów Krymskich z ludnością turecką Bułgarii. Jak twierdzi Michajłowa-Mrywkarowa, która przytacza kilka rozmów z Tatarami, przeprowadzonych w latach 60-tych, 70-tych i 80-tych, dziś ludność krymskotatarska w Bułgarii zasymilowała się z Turkami, przejęła ich mowę i w związku z tym nie jest ujmowana w oficjalnych spisach ludności (zob. też streszczenie angielskie, 1999: 460).

Jak wiadomo, w dawnym Księstwie Litewskim Tatarzy żyli od co najmniej XIV wieku. Dziś mówi się o Tatarach litewskich, polskich i białoruskich, zgodnie z krajem zamieszkiwania, choć jest to jedna i ta sama ludność, często powiązana więzami rodzinnymi. Jakkolwiek etnogeneza Tatarów litewsko-polsko-białoruskich jest złożona, wywodzą oni swoje korzenie raczej z Krymu niż nadwołżańskiego Tatarstanu. Ludność ta od dawna zmieniła swój język ojczysty na języki miejscowe¹⁵.

¹⁴ Mollova nazywała tamtych Tatarów bałkańskimi: « les Tatares des Balkans » oraz « Tatares balkaniques » (Mollova 1973: 93).

¹⁵ Na Litwie żyje 3 235 Tatarów (wg spisu ludności z 2001, zob. *Statistikos Departamentas prie Lietuvos Respublikas Vyriausybės* www.std.lt, w Polsce nie ma dokładnych danych, mówi się o liczbie kilku tysięcy (nie więcej niż 4 000). Najwięcej jest Tatarów na Białorusi, przypuszczalnie ok. 12 000.

Bardzo sporna jest liczba Tatarów Krymskich w Turcji, od prawdopodobnych danych mówiących o 150 000 do niewątpliwie przesadzonych, podających liczbę 4-5 mln¹⁶. Najbardziej zwarte skupiska tej ludności to okolice Eskişehir i Konii (Konya), choć ulegają one szybkim procesom dezintegracji z powodu wyludniania się wsi. Od lat 70-tych XX wieku następuje powszechna zmiana języka ojczystego na turecki. Dziś język tatarski znają i używają jedynie starsze osoby.

Jeśli chodzi o język Tatarów z Dobrudży oraz tamtejszych emigrantów osiadłych w Turcji, należy zaznaczyć, że w przeciwieństwie do Krymu zachował się tam dialekt nogajski, który językowo należy łączyć z językiem nogajskim mówionym dziś na północnym Kaukazie¹⁷.

Należy zaznaczyć, że nie wszyscy Tatarzy Krymscy utożsamiają się z nazwą etniczną „Krymski Tatar”, nazywając siebie *Qırımli* lub nawet *Qırım*¹⁸. Próby nowej tożsamości ujawniły się wraz z okresem jawności pod koniec istnienia ZSRR (Jankowski 1990b), chociaż są one znacznie wcześniejsze. Sprawa tożsamości narodowej i języka była dość żywo omawiana na początku XX wieku, zarówno w Rosji, jak i wśród emigracji tatarskiej w Turcji. Używano wtedy często miana *Türk-Tatar*, podobnie, jak Tatarzy Powołża, choć określenie *Tatar* też było używane, na przykład w nazwie ugrupowania literackiego w Turcji *Yaş Tatar Yazğıçları Ciyim* ‘towarzystwo młodych pisarzy tatarskich’, powstałego w Turcji

¹⁶ O Krymskich Tatarach w Turcji zob. Jankowski (2000), w wersji uproszczonej także w www.iccrimea.org/scholarly/jankowski.html.

¹⁷ Mahmut w składzie Tatarów z Dobrudży wyróżnia emigrantów z Krymu, Budziaku i północnego Kaukazu (Mahmut 1975: 16). Już Kowalski (1939: 75) wyróżnił trzy grupy językowe Tatarów z Dobrudży, jedna pod wpływem języka tureckiego, druga używająca dialektu z Krymu środkowego oraz trzecia, która mówi dialektem nogajskim (*qara noyai*), bliskim kirgiskiemu (tzn. kazachskiemu). Dodajmy, że dpn. nie tylko w Dobrudży, ale także na Krymie ma pewne cechy, których nie ma nawet standardowy nogajski, a które spotykane są w kazachskim, np. forma trybu życząco-zachęcającego *bolayın* ‘chciałbym być’ (odnotowana przez Radłowa, zob. formy tego trybu), przysłówek *çıldam* (Çiñlar 287) ‘szybko’.

¹⁸ Mówiąc po turecku, do Turków lub na użytek Turków, Tatarzy w Turcji używają powszechnej nazwy tur. *Kırım Türkleri* ‘Turcy Krymscy’, zgodnej z ideologią turecką, podobnie zresztą jak niektórzy Tatarzy Krymscy w takich samych sytuacjach.

w 1910 r. (Kırımlı 1996: 196, Yüksel 1999: 225). Ishaky twierdzi, że sami Tatarzy nadwołżańscy zawsze nazywali się „Turco-Tartares”, zaś Wielkie Zgromadzenie Narodowe Muzułmanów Europejskiej Części Rosji i Syberii na zjeździe w 1918 roku przyjęło termin „la Nation Turco-Tartare” (Ishaky 1933: 8-9)¹⁹. Ciekawe, co zauważa Yüksel, że Abibulla Odabaş w swym poemacie *Altın Yarıq* z 1911 r., pisany w Turcji, pisze o swym narodzie *Tatar*, używając też pojęcia *Tatarlıq* ‘tatarskość’²⁰, podczas gdy w swych podręcznikach z lat 20-tych dla języka tatarskiego używa pojęcia *Türk-Tatar tili* ‘język turko-tatarski; język turecko-tatarski’ (Yüksel 1999: 235-236)²¹. Ogólnie można powiedzieć, że pojęcia *Tatarlıq* i świadomość tatarska pojawiła się w życiu publicznym w okresie odrodzenia narodowego w latach 1905-1918 oraz że świadomość tatarska była bliższa pisarzom pochodzącym z północy Krymu. Zapewne też – na przekór staraniom władz radzieckich – sympatie protureckie, choć utajone, wzrosły w okresie, gdy między sowieckim Krymem a Turcją zaciągnięto szczelną kurtynę.

¹⁹ Sprawa tożsamości tatarskiej i stosunki między Tatarami Powołża i Krymu wymagają osobnego omówienia, gdyż kształtowały się one wielostronnie, w zależności od jednostkowych postaw. O przykładach bliskich związków może świadczyć chociażby to, że pierwsze krymskotatarskie towarzystwo w Turcji *Kırım Talebe Cemiyeti* połączyło się w 1912 r. z podobnym towarzystwem Tatarów Powołża (Kırımlı 1996: 190). Niektórzy poeci odwoływali się dawnych wspólnych korzeni Tatarów, np. Çelebician: *Kırım, Kazan, Astrahan – tatarlar yurdi* (Çelebi Cihan 2002: 24; pisownia wydania z Dobrużdy zachowana) ‘Krym, Kazań, Astrachan – ojczyzna Tatarów’, czy też często przytaczane słowa z wiersza *Tuvğan til Çobanzadego* z 1918 r.: *Seni men Qırımda, Qazanda taptım...* ‘znalazłem cię na Krymie, w Kazaniu...’, ale zaraz niżej *Bilmiymen, Türükümü, Tatarımı adıñ...* (Otar 1999: 139; 272).

²⁰ Pojęcie *Tatarlıq* obecne jest też w utworach Numana Çelebi Cihana, np. *Sawlıkman kal, Tatarlık! Men ketem ceñkke*. ‘Żegnaj, tatarszczyzno. Ja idę na wojnę’ (Çelebi Cihan 2002: 28; pisownia wydania z Dobrużdy zachowana).

²¹ Warto podkreślić, że pierwszy z tych podręczników, wydany w 1927 r., składa się z trzech części. Pierwsza to wypisy z literatury krymskotatarskiej, druga z literatury „kazańskotatarskiej” w języku nadwołżańskotatarskim, trzecia zaś to wypisy „Turków osmańskich i azerbejdżańskich” – również w ich językach, zob. Hacı Hasan, Odabaş (1923, w bibliografii). Ta różnica wynika zapewne stąd, że w Turcji intelektualści krymskotatarscy chcieli podkreślić swoją odrębność, zaś znalazłszy się na Krymie, wobec zagrożenia kulturą i językiem rosyjskim, chcieli zaakcentować swoje pobratymstwo z Turkami.

Szermierzami tożsamości *Qırımlı* są mieszkańcy turkijscy południowego Krymu, na ogół sympatyzujący z Turcją, częściowo potomkowie Turków, którzy nie opuścili Krymu po przyłączeniu półwyspu do Rosji w 1783 r. i którzy z powodów politycznych podawali się lub byli rejestrowani jako Tatarzy. W okresie zsyłki spraw tych nie ujawniano, gdyż jedność była wtedy sprawą najważniejszą, natomiast rozbieżności zaczęły ujawniać się od chwili powrotu na Krym, od końca lat 80-tych. Niektórzy zwolennicy nowej tożsamości czynią to z pobudek czysto politycznych lub oportunistycznych. *Qırımlı* w większości nie są w stanie dostarczyć dowodów na istnienie takiej nazwy etnicznej i uciekają się do urojonych wyobrażeń lub – co gorsza – fałszowania prawdy. Na przykład Memetov w przedmowie do swej leksykologii pisze, że Kazachowie nazywają Tatarów Krymskich *қырым халқы* zaś ich język *қырым тили* (Memetov 2000: 3), co jest nieprawdą. Prawdą jest natomiast to, że wielu mieszkańców południowego wybrzeża Krymu mówiących po krymskoturecku mówi o sobie *Qırım halqı* i dawniej z pewnością nie utożsamiała się z Tatarami. Przystwojenie przez znaczną ich część nazwy *Tatar* nastąpiło w wyniku późniejszych procesów integracyjnych, nie bez znaczenia było też zapewne jednakowe traktowanie całego narodu przez władze radzieckie i wspólne, bolesne doświadczenia zesłania w 1944 roku.

Jeszcze więcej nieporozumień narosło wokół nazwy etnicznej *Tatar*. Z pewnością dla Tatarów Krymskich nie jest wygodne, że są jeszcze „inni Tatarzy”, głównie nadwołżańscy. W związku z tym i z innych jeszcze powodów wysuwa się szereg nieuzasadnionych sądów, jakoby etnonim *Tatar* nie był wcześniej przez nich samych używany i został im narzucony przez Rosję, by w ten sposób utożsamić Tatarów Krymskich z mongolskimi najeźdźcami. Jest to oczywiście nieprawda, gdyż nazwa *Tatar* w odniesieniu do Tatarów Krymskich była używana na długo przed przyłączeniem Krymu do Rosji i jest bogato udokumentowana źródłowo. Otóż po pierwsze, leksykograf turkijski Mahmud Kaszgari pisał o Tatarach jako plemionach obcych, ale także jako turkijskich (*tatār ğıl min at-turk*, Dankoff, Kelly 1982: 312). Po drugie, nazwa *Tatar* pojawia się czę-

sto w kronikach tatarskich i tureckich, i to w jak najbardziej korzystnym świetle (Gökbilgin 2000: 21, 27, 49, 37, 62; Abrahamowicz 1971: 96, 11). Na zakończenie warto wspomnieć, że zwolennicy tatarskości dedykują swym nietatarskim „współbratymcom” wiersz Çobanzadego „*Tatar tügülmen!*” *degenlerge* ‘Mówiącym «Nie jestem Tatarem!»’, w którym padają tak ostre słowa: „*Biz Tatar tügülmiz! diy bugün dönme... | Elbette tügülsin ay bayğuş köle*” (Otar 1999: 162, 270-271) ‘My nie Tatarzy, zaprzaniec dziś rzeczce | Pewnie, nie jesteś, nędzny niewolniku’.

2. Zarys historii języka.

Dzieje języka tureckiego na Krymie możemy śledzić dzięki publikacjom w Turcji. Jedną z ostatnich prac w tym zakresie jest „Historia literatury krymskiej okresu osmańskiego” (Kurnaz, Çeltik 1997), w której podane są też fragmenty utworów poetyckich oraz nielicznych dzieł prozą.

Pierwszym znanym poetą z Krymu jest Mahmud (XIII-XIV ww.), który przetłumaczył perski poemat *Jusuf i Zalicha*. Niestety, poemat ten znany jest nam jedynie z późniejszego tureckiego tłumaczenia Alego syna Halila, który dokończył też dzieło mistrza. Znana wersja wykazuje wiele form bliższych językowi tureckiemu doby średniej (a często także współczesnej), np. *kimseye* ‘do nikogo’, *varup* ‘idąc’, *idi* ‘był’, choć spotyka się też formy dawne, np. *kandasın* ‘gdzie jesteś’. Formy czasu teraźniejszo-przyszłego, zwłaszcza w 1 LP, np. *bilem* ‘wiem’, *olam* ‘będę’ są tożsame z formami dzisiejszego literackiego języka krymskotatarskiego (Kurnaz, Çeltik 1997: 26-31). Ciekawe, co Ali pisze w swym tłumaczeniu: „Bu kitabı dönderen | Kırım dilin gideren | Türki dile getüren [...] ol Halil oğlu Ali” ‘Ten, kto tę księgę przelożył | Język Krymu zniósł | przelożył na język Turków [...] to Halil syn Alego’ (tamże, 24). Niezwykle ciekawym zagadnieniem jest, jakież to mógł być ów „język Krymu”, tym bardziej, że jak dotąd pierwszym wiarygodnym źródłem, w którym pada nazwa „Krym” jest dzieło Abū al-Fidy (1271-1331) *Tagwīm al-buldān*.

Spornym zagadnieniem jest autorstwo i język innej wersji tegoż poematu, znanej pod tytułem *Yusuf ile Zeliha* niejakiego Alego, pisanej na Krymie w 1232, a więc w okresie przedosmańskim, tzw. staroanatolijskim²². Znajdujemy wiele form charakterystycznych dla tego okresu, np. *içre* ‘w’, *kimesne* ‘ktoś’, *değme* ‘każdy’, *irdi* ‘był’, *girüben* ‘wchodząc’ (Kurnaz, Çeltik 1997: 19; 21). Pewne wpływy kipczackiego języka krymskotatarskiego mogą być w takich formach, jak *men* ‘ja’ wobec tur. *ben*, choć w innych językach oguzyjskich, a mianowicie w azerbejdzańskim, turkmeńskim i choraszańskim też występuje *men* (Grunina 1991: 59). Z drugiej strony jednak język Alego wykazuje cechy staroturkijskie, częściowo spotykane jeszcze w literaturze chorezmijskiej, jak np. imiesłów -DAÇI, np. w *aldaçisen* ‘dostaniesz’ i *öküş* ‘dużo’ (Kurnaz, Çeltik 1997: 23).

Literacki język krymskoturecki XVI wieku wykazuje wciąż jeszcze wiele archaizmów typu *içre* ‘w’ oraz rozkaznika 2 LP -*Kil*, np. *virgil* ‘daj’ (Kurnaz, Çeltik 1997: 33), natomiast nabywa typowych cech dworskiej osmańszczyzny, takich jak mnóstwo zapożyczeń leksykalnych i składniowych z arabskiego i perskiego. W wiekach następnych, tj. XVII i XVIII, coraz bardziej upodabnia się do współczesnego języka tureckiego, choć archaizmy występują do końca, zwłaszcza w poezji, np. *yakuban* ‘pałac’ w utworze Aşika Ömera, (Kurnaz, Çeltik 1997: 155). U tego poety zauważa się też wpływy tureckie, np. częste używanie czasownika *git-* ‘iść’ zamiast krymskotureckiego *var-*.

Prześledzenie dziejów języka krymskotatarskiego jest trudne z powodu braku wiarygodnych, krytycznych wydań dokumentów. Poza tym liczba zabytków w tym języku była ograniczona, gdyż w wielu odmianach funkcjonalnych używano języka tureckiego, który już w XV przejął rolę języka administracji, sądownictwa i literatury. Jednak język turecki miał

²² Jak się sądzi, Ali pochodził nie z Turcji, lecz był Oguzem z Chorezmu. W literaturze tureckiej znany jako Kul Ali, poeta ten uważany jest przez Tatarów Nadwołżańskich za ich poetę, wiele wersji tego poematu ukazało się w Kazaniu.

wpływ na wszystkie inne odmiany języka. Na przykład, utwory ludowego pieśniarza (*keday*) Eşmirzy, zmarłego ok. 1894-1895, zebrane z ust jego dawnego towarzysza Qulmambeta Bekmambeta, wykazują typową dla Krymu mieszaną tatarsko-turecką. W wierszach opublikowanych przez Fazıla (Eşmirza 2000: 111-119, zob. też Fazıl 2000: 93-94) na podstawie wydania z 1940 r. wszędzie są widoczne typowo tureckie formy z *ol-* ‘być’ zamiast *bol-*, pojawia się *ne yapayım* ‘co mam robić’ (s. 114), obok typowo tatarskich form, takich jak *colğa çıqsam toñaman* ‘jak wyruszę w drogę, zmarznę’ (s. 114), a nawet *saytın* (s. 112) w miejsce *sayın* ‘każdy’ i archaiczny poimek *bilen* ‘z’ (s. 111). Jest prawie pewne, że pieśniarz urodzony we wsi Oysul na Półwyspie Kerczeńskim na początku XIX wieku, i chyba też jego młodszy towarzysz ze wsi Ağırmaq Eli, takich form tureckich używać nie mogli. Wszystko to sprawia, że do wszelkich niekrytycznych wydań dawnej literatury krymskotatarskiej, nawet tej XIX wiecznej, należy odnosić się z najwyższą ostrożnością²³. Podobnie też z ostrożnością należy korzystać ze źródeł historycznych wydanych przez Kazembeka lub Veljaminova-Zernova w XIX wieku. Tak więc czas napisania gramatyki historycznej języka krymskotatarskiego jeszcze nie nadszedł²⁴.

Język krymskotatarski na Krymie pod koniec wieku XIII i na początku wieku XIV można utożsamić z językiem kipczańskim tego okresu lub kumańskim, znanym z *Codex Cumanicus*. Wiele cech tego języka zacho-

²³ Pierwszym naukowcem krymskotatarskim, który zabrał się za krytyczne wydania tekstów jest Nariman Seytyağyayev (Seyit Yahya). Jak dotąd znane mi są dwie prace, w których Seytyağyayev wydał spuściznę krymskotatarskich twórców piszących pismem arabskim, Bekira Çobanzadego (w transkrypcji łańciskiej, Çobanzade 2001) i Memeta Nuzeta (w transkrypcji cyrylickiej, Nuzet 2000). Jego wydania są świetnie przygotowane filologicznie i można z nich bez obawy korzystać.

²⁴ Zadanie przygotowania gramatyki diachronicznej postawił sobie Prokosch, zastrzegając, że jego gramatyka jest diachroniczna na tyle, na ile jest to możliwe ze względu na dostępność materiału i obecnego stanu badań: „soweit das bei dem zu Gebote stehenden Material und beim gegenwärtigen Stand der Forschung möglich ist” (Prokosch 2006: 1). W istocie diachronizm Prokoscha – poza nielicznymi wyjątkami – obejmuje dość krótki okres, od lat dwudziestych XX wieku do początku XIX wieku, zatem ta gramatyka nie może być w żaden sposób uznana za wyczerpującą gramatykę historyczną.

wało się w języku zachodniokaraïmskim, który jest dobrze zaświadczony, zwłaszcza w okresie późniejszym, oraz w języku ormiańsko-kipczaickim i starych zabytkach językowych krymskokaraïmskich. Innym źródłem odniesienia jest język dokumentów dyplomatycznych Złotej Ordy z XIV wieku, choć ukształtował on się pod wpływem języka chorezmijskiego. Dlatego niektórzy badacze dokumenty złotoordyńskie uznają za chorezmijskotureckie²⁵. Pierwszym zachowanym dokumentem dyplomatycznym Chanatu Krymskiego jest jarłyk chana Hadży Gereja z 1453 r. Poza kilkoma formułami muzułmańskimi język tego dokumentu to typowy język południowo-wschodni, mający wiele cech wspólnych z językami północno-zachodnimi (kipczackimi), zaś różniący się zasadniczo od języków południowo-zachodnich (oguzyjskich). Do cech typowo południowo-wschodnich należy przyrostek celownika po 3PD, tj. +*IñA*, np. *Uluğ Ulus [...] bekleriñe* ‘do [...] panów Wielkiego Ulusu’ (Kurat 1940: 174) i przypadek ablatywu po 3PD, tj. +*IdIn*, np. *tavar qarasıdın* ‘od ich owiec i bydła rogatego’ (Kurat 1940: 176). Podobnym językiem, choć ze znacznie bardziej rozbudowaną warstwą formułek arabskich, napisane są następnie w kolejności dwa listy chana Mengli Gereja, syna Hadży Gereja, z 1469 i 1475. Jednak jego trzeci list do sułtana Mehmeda II, napisany już po objęciu Krymu protektoratem tureckim, jest w całości turecki. Język turecki przeważa od tego czasu przede wszystkim w korespondencji dyplomatycznej kierowanej do sułtana tureckiego, co jest zrozumiałe, skoro Krym był lennem Turcji. Widać to z dokumentów tureckich opublikowanych przez Bennigsen, Boratava i in. (1978).

Jednak nawet w użyciu urzędowym język krymskotatarski nie od razu i nie w każdej odmianie społecznej ustąpił tureckiemu. Vászary (1982) opublikował ciekawy dokument, pierwszy zachowany list przymierny

²⁵ Ciekawe, że – jak twierdzą niektórzy badacze – dwa inne niemuzułmańskie języki turkijskie Krymu, karaïmski (Šapšal 1918: 6) i krymczaicki (Rebi, Ačkinazi, Ačkinazi 1997: 309), były jeszcze w XIX wieku nazywane „czagatajskim” (u Szapszała *чатайтский диалект*), a więc językiem znanym z Azji Środkowej, w którym od XV w. mamy bogatą literaturę i który zastąpił dawny język chorezmijskoturecki.

pomiędzy Mengli Gerejem a mieszkańcami Qırq Yer z 1478/1479. Dokument ten spisany jest w stylu kancelarii złotoordyńskiej, bez najmniejszego śladu wpływu języka tureckiego (Vásáry 1982: 293- 294, 297), może poza formułkami arabskimi, które jednak nie muszą być przypisywane językowi tureckiemu. Poza charakterystycznymi cechami językowymi, typowymi dla kancelarii chorezmijskiej, widoczne są wpływy kipczackie, takie jak *y-* → *c-*, np. *caqlı* ‘ze strony; strona’ (kilka wystąpień).

W listach dam dworu krymskotatarskiego do rodziny królewskiej w Szwecji z połowy XVII wieku formy kipczackie i odziedziczone po dawnej tradycji kancelaryjnej Złotej Ordy (*Uluğ Orda*) występują obok tureckich, np. *barça* ‘wszyscy’ (Święcicka 2002: 70, 71), *tuşmanımuzğa tuşman bolğaysız* ‘będziecie nieprzyjaciółmi naszych nieprzyjaciół’ i *dost olub* ‘jako przyjaciele’ (tamże, 69), podobnie też rzecz się ma z korespondencją chanów do władców chrześcijańskich, np. listy kierowane do królów szwedzkich z tymi samymi formułami *Uluğ Orda* ‘Wielka Orda’, *Uluğ Ulus* ‘Wielkie Państwo’, *Uluğ Yurt* ‘Wielki Kraj’ (Zettersteen 1945: 78, 80, 85) itd.

Na podstawie istniejących źródeł można sądzić, że od tego czasu wytworzyła się na Krymie dwujęzyczna sytuacja językowa tatarsko-turecka, a zważywszy pokrewieństwo i podobieństwo tych języków, może nawet diglosyjna. Język turecki, jako język o wyższym prestiżu i używany przez osoby wykształcone (Doerfer 1959b: 371), mający ustaloną – choć wielce makaroniczną – normę literacką, przeciwstawiał się w codziennym użyciu językowi tatarskiemu, wypierając go stopniowo z innych funkcji komunikatywnych.

3. Język krymskotatarski a inne języki turkijskie Krymu

Poza językiem krymskotatarskim na Krymie używano jeszcze innych języków turkijskich, takich jak karaimski, krymczacki, urumski, a dawniej też kumański i zapewne ormiańsko-kipczacki, czyli język Ormian krymskich, którzy porzucili Krym po podporządkowaniu półwyspu Tur-

cji²⁶. W czasach Chanatu Krymskiego i panowania tureckiego językami turkijskimi posługiwali się też inni mieszkańcy Krymu, z których pod koniec okresu chanatu najliczniejszą grupę stanowili Cyganie.

Poza krymskotureckim i krymskotatarskim wszystkie pozostałe języki turkijskie praktycznie znikły. Język urumski, po wysiedleniu Urumów i Greków z Krymu przez carycę Katarzynę II w 1778, zachował się poza Krymem, zaś karaimski i krymczacki został dziś zupełnie wyparty przez rosyjski, jakkolwiek żyją jeszcze osoby lepiej lub gorzej języki swych przodków pamiętające. Sprawa związków tych języków z krymskotatarskim jest dość złożona. Otóż niektórzy badacze uważają, że języki turkijskie, używane przez Karaimów i Krymczaków na Krymie, to w istocie język krymskotatarski, podobnie jak uważa większość Tatarów Krymskich²⁷, podczas gdy zdania samych Karaimów i Krymczaków są podzielone. Jedno jest pewne, że zarówno w karaimskim i krymczackim są cechy różniące te języki od krymskotureckiego i krymskotatarskiego, z drugiej strony zaś języki te, pozostające w większym odosobnieniu i mniej narażone na wpływy tureckie, zachowały wiele cech, które znikły w krymskotatarskim lub pozostały tylko w dialektach.

Na podstawowe różnice między językiem tureckim (*Osmanlı*) a krymskotatarskim zwrócił uwagę Czobanzade. Wykazał on następujące różnice fonologiczne: ktat. [w] : tur. [ɣ], np. *tav* : *dağ* ‘góra’, *sav* : *sağ* ‘zdrowy’, ktat. [b] : tur. [v- ø], np. *bar-* : *var-* ‘iść, jechać’, *ber-* : *ver-* ‘dać’, *bol-* : *ol-* ‘być’ (Çobanzade 1925: 111-112). Jeżeli chodzi o zmianę głosową *b* → *m*-, to według Çobanzadego w krymskotatarskim powinny być słowa z nagłosem *m*-, np. *murun* ‘nos’, *müyüz* ‘róg’, *men* ‘ja’, *moyun* ‘szyja’, *myıq* ‘wąs’, *maşaq* ‘kłos’, *monar* ‘mgła’, ale pod wpływem tureckim, przynajmniej w języku literackim, pojawiły się formy na *b*- (Çobanzade

²⁶ Jak wykazują badania, większość mieszkańców Kaffy, kolonii geneueńskiej, stanowili nie Geneueńczycy, lecz właśnie Ormianie.

²⁷ Jak mówił mi jeden z nauczycieli krymskotatarskich, odpowiedzi uczniów na pytanie, jakim językiem mówią Krymczacy, były zróżnicowane, jedni odpowiadali, że krymskotatarskim, inni, że krymczackim.

1925: 112). W przeciwieństwie do tureckiego, krymskotatarski zachował też nagłosowe *k-* i *t-*, np. *köz* ‘oko’, *kör-* ‘widzieć’, *tüp* ‘dno; nasada’, *teş-* ‘dziurawić’ (Çobanzade 1925: 112)²⁸.

4. Dialekty krymskotatarskie

Wielu badaczy (np. Dorefer 1959b: 371) podkreślało, że na Krymie nie ma czystych dialektów, że wszystkie są mieszane, i w zasadzie o izoglosach można mówić w terminach statystycznych, choć i to często zawodzi. Niemniej jednak zróżnicowanie dialektalne Krymu było dla wszystkich oczywiste i podejmowano próby klasyfikacji dialektów. Największą wadą dawniejszych opracowań było to, że przy wyznaczeniu granic dialektów nie brano pod uwagę aspektów społecznych języka oraz odmian stylistycznych i literackich. Niestety, w wielu opracowaniach uwagi o dialektach tudzież dialektalne zaklasyfikowanie przedstawionego materiału językowego jest nieściśle, wręcz błędne. Po pierwsze, dialekt środkowy jest mylnie utożsamiany ze językiem przyjętym jako norma. W istocie wiele form przyjętych jako norma nie występuje w tym dialekcie i odwrotnie, niektóre formy tego dialektu należałoby z punktu widzenia normy uznać za dialektalne. Po drugie, liczne pożyczki z języka tureckiego są mylnie utożsamiane z dialektem południowym. Otóż dialekt południowy jest dość mocno zróżnicowany, wiele jego cech ma wprawdzie odpowiedniości w dialektach tureckich, ale często nie w standardowym języku tureckim.

Według Radłowa dialekt (диалект) południowy składa się z następujących poddialektów (наречие):

²⁸ W języku przyjętym za normę, ale też i w dśr., a nawet w dpn., jest wiele wyrazów z nagłosowymi *g-* i *d-*, np. *gece* ‘noc’, *göñül* ‘dusza; ochota’, *duy-* ‘słyszeć’, *de-* ‘mówić’, *deñiz* ‘morze’. Jednak w wielu tekstach i wypowiedziach słyszymy zachowane *k-* i *t-*, np. *tuy-*, *teñiz* (Zajączkowski 1985: 69, 68), z drugiej zaś strony widać wtórne wzmocnienie nawet pierwotnej *d-* → *t-*, np. *tünya* (Zajączkowski 1985: 67) ‘świat’.